

Asta Õim

on uurinud sõna semantikat, sõnavarasuhteid, leksikograafia probleeme, fraseoloogiat, on hulga sõnaraamatute ainu- või kaasautor

Peigmees kaseladvas. Puud eestlase mõttemaailmas

Tänapäeval käsitletakse keelt kui nähtust, mis põhineb keelekasutaja kogemustel ja teadmistel. Siit on lihtne järeldada, et niisuguses lähenemises on esikohal keeleväljendi sisuline pool ehk tähendus. Inimene üldistab ja ühtlasi liigitab oma kogemusi ja teadmisi. Näiteks uute nähtuste nimetamisel paigutame need mingi varem kogetud nähtusega samasse kategooriasse ja nimetame selle järgi. Nimetamise aluseks on mingid sarnasused ja seosed uue ja juba olemas oleva vahel. Kui see nii ei oleks, siis tuleks iga uue nähtuse jaoks konstrueerida uue tähejärjendiga keelend (*vrd poiss jookseb, katus jookseb, aeg jookseb*).

Üldisi lähtekohti

Puude metafoorsete keelendite juurde asumisel tuletagem meelde, et metafoori osadeks on maailm, kust ammutatakse nii reaalselt olemasolevad kui ka sõnalised (abstraktsed) objektid, ja maailm, millele nad projitseeritakse ehk üle kantakse.

Maaailma asjade, nähtuste jms ning keele vahel ei ole otseühendust, vaid nende vahel on ühenduslüli, kuhu me oma musternäite konstrueerime – mõisteruum. Me kasutame ja mõistame keelt vähemasti osaliselt tänu oma võimele erinevaid mõisteruume omavahel suhestada. Me oskame keerulisi ja abstraktseid asju ning nähtusi võrrelda lihtsamate ja konkreetsematega ning neid mõistetes sõnastada. Keeles kasutame me ühe mõisteruumi ehk mõistevaldkonna sõnu teise mõistevaldkonna asjade ja

nähtuste iseloomustamiseks. Ülekandeid konkreetse ja abstraktse vahel nimetatakse metafoorseteks kujutlusteks, keelelist tulemit metafoorseteks ehk kujundlikuks ehk ülekantud tähendusega keelendiks (vt põhjalikumalt Öim 2011).

Samas ei tohi unustada, et keel ei ole lihtsalt vorm, mis võimaldab väljendada suvalist sisu, ja et keele vormi ei määra väljendamist vajav sisu üksi. Keel – iga üksik keel – on sisu ja vormi ühtsus, mistõttu on loomulik, et selles kajastub seda keelt kõneleva inimese tunnetus, mis on mõjutatud keskkonnast, milles ta elab, ja kogemustest ning teadmistest, mis tal ümbritsevast maailmast on. Iga keel võib vormida sisu erinevalt, ehkki maailm on sama. On äärmiselt oluline teada, kuidas inimene, antud juhul näiteks eestlane, puude semantilist kategooriat ja selle funktsioneerimist oma arusaamades, mõttemaailmas, kognitiivses mälus tõlgendab. Mida olulisem on inimesele mingi kategooria, seda suurem on seda väljendav sõnavara, seda rohkem on selles ka ülekantud tähenduses, metafoorseid keelendeid.

Meie rahvas on ajast aega olnud metsa- ja veerahvas. Nagu kõik teisedki soome-ugri hõimud, oleme aegade jooksul metsa, puid ning vett pidanud väga tähtsaks. See kajastub ka meie usundis. Puudel ja üldse taimedel usuti olevat eriline jõud ja toime ning seetõttu omistati neile üleloomulikke tunnusoone. Iseäralike omadustega puid (nt võra kuju, puu kõrgus) kogukonnas säästeti ja kaitsti ning see sai püsida sadu aastaid ning omandada koha vaimses kultuuris mitmesuguste usundiliste kujutelmade ja folkloorsete motiivide allikana. (Hiiemäe 2007: 371 jj)

Kuna mets (puude kogum) on meile eluliselt oluline, siis on ootuspärane, et üldmetafoor INIMENE ON TAIM (PUU) realiseerub meie keeles laialt ning seda kategooriat väljendav sõnavara on suhteliselt suur. Kui mingi mõistevaldkond (antud juhul puud) on metafoorselt produktiivne, st kui leiab aset rohkesti erinevaid mõistetevahelisi ülekandeid, mitmetasandilist ümbermõtestamist, siis on ka läbipaistmatute metafoorsete keelendite hulk suur.

Siinses artiklis vaadeldakse vaid mõnda meie maastiku kõige levinumat ja hästi tuntud puud, mille iseloomulikud omadused on olnud aluseks metafoorsete väljendite tekkeks. Keelematerjal pärineb suures osas Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist ja Eesti fraseologismide elektroonilisest alussõnastikust (EKFA ja FES).

KASK, KÕIV

Kask on meil hästi teada lehtpuu, vähenõudlik ja visa. Nähtavasti tema atraktiivne väljanägemine – valge pealiskihiline koor, erkrohelistes lõhnavad lehed kevadel ja kuldsed sügisel, nõtked oksad – on inimestel tekitanud kasega assotsiatiivse sideme ja temast on aegade jooksul saanud meie taluõuede armastatud puu. Ka kase pikk eluiga on väärtustanud seda puud sedavõrd, et teda on loetud hiie- ehk pühapuude hulka. (Viires 1975: 374)

Ainuüksi kase teaduslik ladinakeelne nimetus *Betula* (*beatus* 'õnnelikuks tegev, suurepärane') annab märku, et sellel puul on hea maine ja mitte ainult eestlaste hulgas. Võibolla on kase positiivse kujutelma tekkel oma osa ka tema tervendavatel omadustel. Kasemahla, kaseokstest saunavihta, kasepungi, kaseurbi, noori lehti, kase sütt ja tuhka, kasekäsna on ajast aega edukalt ihu tervendamiseks tarvitanud paljude rahvaste rahvameditsiin. Kõike seda arvesse võttes on igati loogiline, et *kaseväljendeid* on ka meie keeles rohkesti.

Metafoori allikana esinevad nii puu ise, kui ka tema osad – oksad, lehed, urvad, pungad ning ka saadused, nt tuhk.

Kask, mahlakask, mahlakõiv

Kask on oma sihvakuse, nõtkete okstega justkui naiseliku algega, sellepärast on *kase-võrdlused* sobilikud iseloomustama noort naist või tüdrukut: *pruudid nagu kased sirgumas, sirge kui kask, sirgõ kui kõiv* (Setu).

Kask kui õuepuu on nähtavasti aluseks väljendile *kase juure all kasvanud* 'ei ole teistega koos, vahetus kontaktis kasvanud ja sellepärast ei ole ka kursis toimuvaga, ei orienteeru selles, ei mõista seda'.

Kase kevadise intensiivse mahlajooksu ja nohuse nina sarnasust ei ole raske märgata. Võrdlus *nina tilgub~jookseb nagu mahlakask* on tuntud ka tänapäeva kirjakeeles, lõunaeestilised *nõna tsilgus nigu mahlakõiv* (Otepää), *nospli silgub pään nigu mahlakõiv* (Nõo) kinnitavad selle üldisemat levikut.

Kasetoht, kasekoor, kõivu tohik

Kui keegi on kaotanud loomuliku näojume, siis võrreldakse seda kasekoore valge värvusega: *kahvatu~valge kui kasetoht, näost valge kui kõevu tohik* (Ranna). Loomulik jume võib kaduda kas haigusest: *Oli paks punane mees, nüüd on nii valge ja kahvatu kui kasetoht*, hirmust, ehmatusest vm

emotsioonist: *Kohkus ussist nii, et läks näost valgeks nagu kasetoht. Kui avariist kuulis, tõmbus nii valgeks näost nagu kasetoht. Tõmbus näost valgeks kui kasekoor, aga ei minestanud.*

Kasetoht (kasekoor) on olnud meie rahvale oluliseks tarbeesemete valmistamise materjaliks. Kasetohu kvaliteet on aluseks võrdlustele *kerge kui kasetoht, kokku kuivanud nagu kasetoht, tõmbab kokku nagu kasekoor, kobiseb kui kasetoht* 'pude, kõdunenud', *õhuke kui kase ihutohi* (öeldi riide kohta Viru-Nigulas)

Kasepahk

Pahk on kõva mügarik, muhk kasetüvel, millest valmistati mitmesuguseid tarbeesemeid, näiteks kausse, piipusid jm. Kasepaha kõvadus on aluseks võrdlusele *sitke kui kasepahk* 'vintske, kõva': *Härja liha oli jälle sitke kut kasepahk, keeda ja keeda* (Pöide). Paraku ei ole kasepaha raviomadused (näiteks pahatõmmist kasutati kõhuhädade korral, pahaga hõõruti haiget kurku, muhke ja mügarikke) üle kandunud teistele valdkondadele või pole vastavaid keelendeid meieni jõudnud.

Kasevits

Lapse kasvatamise profülaktiliste abivahenditena kasutasid meie esivanemad kõige muu hulgas ka selliseid, mis tänapäeval tooksid lapsevanemale pahanduse kaela.

Lapse löömist ja löömisvahendeid ei nimetatud sageli otsesõnu, vaid rohkem kaude – peitenimena, eufemistlikult. Nähtavasti sellepärast, et see tegevus oli ebameeldiv mõlemale poolele. Mõnikord on sõnum nii peidetud, et seda ei ole enam tänapäeval kuigi kerge mõista: *seda on tarvis metsas meelitada, küll tast siis asi saab* (nii öeldi Palamusel kangekaelse lapse kohta, üleskirjutus aastast 1893).

Vitsa kui karistusvahendit on nimetatud kase- või kaseosade ja kasesaaduste sõnadega üsna palju. Võibolla on üks põhjusi puhtpraktiline: kase nõtked oksad ei saanud löömisel tekitada tõsisemat viga ja kask oli õues käepärast võtta. Vahel harva on vitsapuuks ka lepp: *saad lepaleiba ja kasejuustu* (Torma), *Ooda! ooda! ma pane lepatse orsti* 'lapavorstid' *ahju*. (Tarvastu)

Kujundi tekke seisukohalt torkab silma, et vitsana esineb metafoorselt see kaseosa või kasesaadus, mida on kasutatud rahvameditsiinis ravimina. See on ka igati loogiline, sest vanarahvas pidas kehalist nuhtlemist

üleannetuste ja sõnakuulmatuse rohuks ja löömist ravitsemiseks: *saba-rohi, jonnirohi, sõnakuulmatu poiss tahab rohtu saada; selle eest tuleb teda ravitseda*. Seega, kui ihuhädade tervendamise vahendina kasutati näiteks kaseurbade, pungade ja noorte lehtede viinaleotist, küllap pidid siis urvad ise või nende plaaster ka sõnakuulmatuse vms vastu tõhusad olema. Samas on ka eraneid, näiteks kasemahla on rahvameditsiinis kasutatud õige paljude hädade raviks (avitamiinooos, uroloogilised hädad, podagra, üldise immuunsüsteemi nõrgenemise korral), kuid jonnirohu nimetustes see ei esine.

Kujunditekke seisukohalt on sedalaadi väljendid tähelepanuväärsed seetõttu, et vitsa ja vitsaga löömise kujund tekib kahel viisil.

1. Realiseerub metafoor RAVIVA TOIMEGA KASEOSA/SAADUS ON VITS. **Kaseurvasid saama. Kaseurbi andma. Sõnakuulmatule lapsele anti kaselehti katsuda.**

2. Realiseerub kaheastmeline kujundiskeem: raviva toimega kaseosale/saadusele antakse uus metafoorne nimetus, mille tähendus omakorda teiseneb vitsa tähenduseks (vt ka Krikmann 2004: 132–133) (*kasepungad* → *kaserosinad* = *kasevits*). Metafoori aluseks võib olla kas toit: *kasejuust, kõosõir, urvamesi, tedreleib, kasesai, kaserosinad* või ravim (enamasti küll üksnes plaaster): *kaseurvaplaaster*.

Allpool peatume neil kujundlikel ütlustel, mis funktsioneerivad vitsa paikkondlike (murdekeelsete) sünonüümidenä.

Tedreleib, tedrekakk ja kasesai. Kasejuust ja kõosõir

Need vitsa nimetused on tuntud üle Eesti ja säilinud kirjakeeleski, kuigi nad aktiivses kasutuses tänapäeval arusaadavatel põhjustel peaaegu ei esinegi. *Tedreleiva* aluseks on peatoiduse – leiva – ümbermõtestamine vitsaks (nimese peamiseks toiduks on olnud leib, teder toitub kaseurbadest, -võrsetest, -pungadest. Saksa keeles on tedre nimetuski *Birkhuhn* 'kasekana'). *Kas tead, kus kasejuust ja tedreleib kasvab? Lastele antakse kasejuustu ja tedreleiba. Kasejuustu ja tedreleiba mekkima.* Harvem esinevad samas tähenduses *kakk* ja *sai*: *tedrekakk* (Torma). *Kasesaia tiin sulle õvves, kui sa ajad jonni. Tuun kasesaia, kui sa jõrinad 'virinat' ei jäta. Poiss sae kasesaia mekki natke* (Kodavere).

Aga miks *tedrejuust* ja *kõosõir* (sõir 'kohupiimajuust')? Võib üksnes oletada, et metafoori aluseks võib olla kasepungade omaduse – vaigususe ja laagerdamata koduse juustu omaduse – kleepuva pehmuse sarnasus:

Isa läks metsast kasejuustu tooma, küll see tõve parandab. Sellel on tarvis kasejuustu saba peale riputada (Torma). Sulle toon kasejuustu, kui sa paremaks lapseks ei saa. Kas tahad kasejuustu ja tedreleiba saada? Teenip senigu tedrejuusta ikke ära saap (Karksi).

Juust vitsana seostub enamasti kasega (*kasejuust, tedrejuust 'kaseurvad'*), üksikutel juhtudel millegipärast ka jänesega: *kaselaastert ja jänesjuusta luati anda* (Karksi). Lõuna-Eesti murretetes on juustu asemel sõir: *Kas sa koosõira ka tahat? Kas sa koosõira olõt saanu? Latsõ saava koe-rustüki iest kõjotsõira. Latsile andas koosõira, sis ku latse ei kulle. Kõosõira maitsma, kipõ 'valu' ku koosõir* (Urvaste).

Kaserosinad

Kasepungad meenutavad oma suuruse ja värvuse poolest rosinaid, sellest siis ka nende nimetus – kaserosinad. *Kaserosinad* vitsana on tuntud Märjamaal, Kullamaal, Tormas ja mujalgi: *Selle eest saan ma kaserosinaid. Kui lapsed olid sõnakuulmatud, siis lubati neile anda kaserosinaid ja pajuhanesid.*

Urvaplaaster, kaseplaaster, kaseurvaplaaster, kõoplaaster

Plaaster kui nahale kleebitav ravim ja naha peale andmise vahend on üldise levikuga. Meditsiinilise plaastri kollokatsioonid (*plaaster pannakse peale, plaaster leevendab valu*) on tublisti täienenud vitsa semantikaga sobivate laienditega: *Lastele, kes jonnida armastasid, toodi väljast kaseplaastrit. Sul must uss taga sügeleb, vaja kaseurvaplaastrit peale panna. Koerale poisile anti kaseplaastrit. Ilma urvaplaastri andamata nisukest üleannetatut inimest ei kasvata. Siin ei ole enam muud kui püksid maha ja urvaplaaster peale. Toon sulle kaseurvaplaastrit, kaski on õues küll.*

Põletamata kase tuhk

Tuhka on rahvameditsiinis kasutatud nahalööbe, küüne- ja nahaseenhaiguste puhul, samuti kõrvetiste, mao ülihappesuse ja reuma ravis. Tuhaleotis aga on igivana pesemisvahend, mida on tuntud mitmel pool maailmas. Sellega on pestud nii pesu kui ka haritud ihu. Eriti mõjus on see rahvaravim somaatiliselt lokaliseerituna siis, kui kaseraag ei olegi veel tuhaks põletatud, st kui tegemist on vitsaga.

Paharetipoiss tahab põletamata puu tuhka. Hea arstim on lastele põletamata kasepuu tuhk. Kui lapsed olid sõnakuulmatud, siis lubati neile anda

külmas saunas urvaplaastrit ja põletamata kaseoksa tuhka. Sellele tarvis põletamata kaseraagude tuhka anda. Selle nahk sügeleb, tarvis põletamata kaseraagude tuhka piale raputada

Tal om vaja urvaplaastrit ja kasepulbret handrootsu otsa pääle raputada (Rõngu).

Palutamada kõo tuhk (Vastseliina).

Peigmees alles kaseladvas

Kaseladvast või kase otsast sai laps vajaduse korral õpetust: *Minu ajal oli kool kase otsas, kus sai silmaringi laiendatud (Jõhvi). Vitsa näol muidugi. Ealiselt kokkusobimatute või laste liigsete soovide ning tahtmiste kohta öeldi need olevat alles kaseladvas: sinu tahtmine kasvab veel kaseladvas ~ kasemetsas ~ kase otsas. Sellega anti teada, et laps on veel nii noor, et saab alles vitsa ega tohi soovitu peale mõeldagi. Eriti sage oli see ütlus pruudi või peigmehega seoses: Alaealise tütarlapse peigmees olla kaseladvas. Poisil pruut veel kase otsas. Kas tütrele juba peigmees on? – Ta peigmees kaseladvas. Kus su peiu on? – Metsas kaseladvas. Su pruut on veel kaseoksas.*

LEPP

Oma nimetuse on see puu saanud oma koorealuse mahla ja puidu punaka värvuse tõttu. Lepp märgib paljudes murretes verd või punakat värvust (*kalalepp* 'kalaveri', *lepane* 'verine, verega koos', *lepp obu* 'ruuget karva hobune' *punane kui lepakapp* 'punastamise kohta' Juuru) (EMS 2009: 111).

Kuigi lepalehti, -urbi ja -pulkasid kasutati veel 20. sajandi esimesel poolel maagiliseks ravi- ja tõrjevahendiks (Hiiemäe 2007: 269), ei ole see olnud nii veenev põhjus, et oleks jätnud keelde mõne ütluse. Seevastu aga lepapuit, mida meie esivanemad ei hinnanud kuigi kõrgelt selle liigse pehmuse ja vähese vastupidavuse tõttu, on pälvinud sootuks teistsugust tähelepanu. Just sobimatus vastupidavust nõudvate esemete valmistamiseks oli praktilise maarahva silmis selleks kaalukaks argumendiks, et lepaga tähistada midagi kehva, viletsat, üldse negatiivset.

Lepp, lepik

Lepa üks nimetusi on *seatamm*. Juba eestäiend *sea-* viitab asjaolule, et tegemist pole kvaliteetse puuga. *Lepp oo üks va abar* 'rabe' *puu* – öeldi Audrus. Sellepärast on meile ka arusaadav, et kui miski on lepas, siis ei saa

see olla kindlas või heas kohas: *leib lepas* 'pole elatist, tööd', *piim lepaladvas* 'ei ole piima, lehmad on kinni, ei anna piima'.

Mets kaitseb ja annab varju, kui seda väärt ollakse. Läbi aegade on meie rahvas röövvalutajate eest end metsas varjanud. Mets on meie arusaamades varju- ja kaitset pakkuv koht. Ent mets sobis ka valgust kartvateks tegudeks. Kuigi kodusel teel viina ajada ei tohtinud, tehti seda siiski. Varjatud valmistamise kohaks sobis mõistagi mets, võsa. Siit siis ka puskari, samagonni nimetused *metsakohin*, *võsakohin*, *kasekohin*, *lepikuliisu*, *lepikulinda*, *lepaliisu*, *lepatiiu*.

Lepalehed

Lepalehed on kerged ja õhulised, mis tuule käes kergesti laiali lendavad. Kui see situatsioon seostada rahaga, siis pole pole raske mõista, et *raha on nagu leपालehed* tähendab seda, et selle eest õieti midagi osta ei saa, see on katteta raha.

Lepapuust asjad

Lepapuu pehmuse ümbermõtestamine millegi ebakvaliteetsuseks on meile arusaadav. Vanemas keelepruugis, 19. sajandil märgibki adjektiiv *lepāne* mingit negatiivset või taunitavat omadust: nõrk, närune, armetu jne: *Kas vikatil on ehk lepa lüsi?* 'kas on ehk vikatil viga, et niitja halvasti tööd teeb' küsiti pilkavalt (Kadrina), *lepased kruvid; üks kruvi lepāne ~ lepapuust; üks kruvi lepast, teine lehmasitast ja kolmandat pole olemaski* 'mitte päris täie aruga' (Kadrina), kui keegi oli laisavõitu, tahtejõetu, üldse nõrk, siis öeldi *laiskus läks lepase kepiga õueväravast välja* (Tarvastu), *lepa lüliga* (Pilistvere), *tal oo pehmed leparoomad, villased roomad ja lepāne look* (Kuusalu); *aja kui lepast vaia seina* (Sangaste), kergesti vihastajal *on lepaaisad* (Kihelkonna), kes laseb end kergesti petta, *see jääb lepapuust õnge otsa* (Häädemeeste).

Lepase kelgu~ree liikuma hakkamine või panemine seostub ebameeldiva tegevusega: *lepakelku tegema* 'järele lohistama, jalgupidi lohistama' (Hanila, Väandra), *sai vedada lepase reega* 'sai pilgata' (Jõelähtme), *vedas teist lepakelguga* 'pilkas, narritas teist', *sa armastad ikka seda lepakelku lohistada* 'armastas narritada, pilgata' (Rapla, Märjamaa).

On üks erand: keeleajalooliselt vana genuiinne ütlus *nagu lepase reega*, mis märgib tänapäeval sujuvat, ladusat liikumist, edenemist vms, mis

on hästi tuntud nii eesti murde-, kõne- kui ka kirjakeeles. Selle väljendi tähendus on läbi teinud suurima võimaliku kvalitatiivse muutuse (vt Õim, Õim 2010: 17–37). Algselt tähendas see 'halvasti edenema'. See on igati ootuspärane ja mõistetav: regede ja reosade valmistamiseks kasutati sootuks vastupidavamat puumaterjali – kaske, saart, tamme, kuuse juurpuud jms (Viires 1980: 38–39, 60), kuid mitte suhteliselt pehmet leppa: *no mis ta käu, lätt kah kui lepatse reega* (Vastseliina); *nagu lepse reega üle sõitnud* 'halvasti ja pealiskaudselt tehtud töö' (Laiuse). Ka Wiedemanni 1869. aasta sõnaraamatus (Wiedemann 1973) tähendab *nagu lepse reega edasi minema* viletsat edasijõudmist.

Suhteliselt lühikese aja jooksul on kujundi keskmesse (materjali lepene asemele) nihkunud asi ise (regi) ja väljendi tähendus muutunud positiivseks (hästi edenema vms). Kujundi ümbermõtestamises on oma osa mänginud leppapuu mentaliteedi muutumine, kuid olulisem on kujunditekke taustsüsteem ja liikumissündmuse motivatsioon.

TAMM

Tammel on meie vaimses kultuuris eriline koht tänu oma jõulisele kasvule, tugevusele ja pikaajalisusele. Tamm on meie arusaamades põline ja püha. Eesti pühapuude seas on tamm esikohal (Hiimäe 2007: 378). Kui tammega seonduvad omadused projitseeritakse inimesele, siis tammeks nimetu või tammega võrreldav ei saagi muud olla kui tugev, vastupidav, sitke, usaldus- ja austusväärne. Sellised keelendid on sageli oma tunde- toonilt ülevamad: *murdunud on meie kirjanduse vana tamm; tugev kui tamm; mehed kui tammed; poiss seisis väiksemate ees nagu tamm; tugev kui tammepuu; mees on tüse ja tugev kui põhjamaa tammepuu, ei seda elutormid nii kergelt murda suuda; ta on nobe kui tuulevilu ja tugev kui tammetüü* 'tammetüvi' (Hiiumaa); *kõva nagu tammepakk*. Võrdlused *jändrik kui tammekänd ning lühike ja jäme nagu tammekänd* sisaldavad tugevuse ja sitkuse kõrval ka jässakust.

Meie teadmised ongi organiseeritud nii, et nähtused, mis mingil põhjusel on omavahel seotud, võivad moodustada kategooria, millel on üks muster esindaja ehk tüüpiline esindaja ehk prototüüp. Eestlaste tugevuse ja väarikuse muster esindaja on tamm. Sama oluline on teada, et kategooria sõltub paljugi keskkonnast, kus keelt omandatakse, ja vajadusest, milleks keelt kasutatakse. Selles peituvadki keelte erinevused. Meie praktilise

meelega esivanemad hindasid tammepuidu kvaliteeti (kõvadust) väga kõrgelt, see sobis vastupidavust nõudvate esemete valmistamiseks, hoolimata sellest, et tammepuidu töötlemine oli raskem ja aeganõudvam kui mõne teise, pehmema puu oma. See, mis on tammest tehtud, see kestab, on kõva, on vastupidav: *tammine mees, tammisest tõust rahvas, ku tammitseh kirstuh* (kui tammises kirstus 'turvalises kohas, kindlalt kaitstud' (Põlva)). Samas, tammepuidu kõvadust ei ole kõik rahvad hinnanud meie moodi – positiivselt. Näiteks venelastel on tammepuidu raske töödeldavus kaalukaks argumendiks, et selle kaudu iseloomustada nürimeelsust, raske taibuga inimest: *дубина* 'puupea, juhmart, tolvan' (*дуб* 'tamm').

HAAB

Haab ei ole pilkupüüdev puu nagu tamm, kuusk või ka mänd. Haava mitte kuigi pikk füüsiline eluiga ja pehme puit on hoidnud selle puu presitiži maarahva silmis madalal. Rahvapärimuses on haaval halb maine ja mitte ainult eestlastel. Mall Hiiemäe andmetel (2007: 237) teeb Hiiumaa rahvajutus kurat hundi haavapuust, Karjala rahvajutus loob kurat haava, jumal – teised puud, Mulgimaal ja Saaremaal ei soovitatud haavapuudega sauna kütta – saunalisel hakkab ihu sügelema, Lutsi keelesaarel arvati, et haab tõmbab pikset külge, venelastel on haab äraneetud puu, mis põhjusteta (tuuleta) kohiseb. Sellest hoolimata on haaba peetud ka maagiliseks abivahendiks mitmesuguste tervisehäädade leevendamisel.

Eesti keeles ei ole kuigi palju *haava*-väljendeid, enamikus neis tajume negatiivsust, halba suhtumist sellesse puuliiki: *habras kui haavapuu; haavapuudega on paras sellist meest põlema panna* (Kanepi), *susi haavakännule peasnud* 'ilma kohata, eluasemeta, sõpradeta' (Karksi).

Haavalehed

Selle puuliigi botaanilises kirjelduses nimetatakse ümaraid sakilise servaga lehti ning pikki ja peeneid lehevarsi. Just selle tõttu paneb pisimgi õhuvirvendus need liikuma (väriseb). Lehtede silmahakkav omadus väriseda on aluseks hästi tuntud võrdlusele *väriseb ~ võbeleb ~ vabiseb ~ lödiseb ~ habiseb nagu haavaleht* 'väriseb tugevasti'. Värisemist võib põhjustada külm: *väriseb nagu haavaleht tuule~külma käes*, hirm: *süda väriseb kui haavaleht; värises surmahirmus, värises hirmu pärast nagu haavaleht*; tugev erutus: *suur erutus pani kogu keha väriseb nagu haavaleht*.

Haavalehtede kergus ja väiksus on andnud alust öelda *käis haavalehti liigutamas* 'räägib palju' (Viljandi); *suureline kui kahr haavalehessih* 'suureline kui karu haava lehestikus' (Vastseliina, Setu).

Haavakoore mõru maitse on metafoori allikaks võrdlustele *mõru kui haavakoor, just nagu haavakoort näri* 'mõru asja kohta'; *mõru on haavakuur, viil mõrum kuninga leib* (EV: 7033).

PÄRN, NIIN (murretes ka niids, niits, niider), LÕHMUS, PÄHN

Pärnapuu hulk erinevaid nimetust annavad tunnistust sellest, et ta on Eestis levinud ja teada puuliik. Ta on meie rahvausundis hästi tuntud kui püha puu, sest pärn tänu oma aeglasele kasvule elab kaua, on põline. Pärna valge ja kerge puit on hästi töödeldav ega pragune. Sellepärast on meie esivanemad hinnanud seda kui head voolimispuitu. Ometi ei ole need omadused metafooride allikana viljakad. Üksnes pärnapuu koo-realune kiht – sisekoor ehk niin – on tänu oma silmahakkavalt elastsetele omadustele jätnud keelde mitu väljendit. Ehkki niin oli tarbematerjalina väga hinnas – sellest punuti nõõri, köit, korve, kalavõrke ning valmistati maarahva jalanõusid, viiske, on *niine*-väljendid negatiivse alatooniga, tänapäeva keelde pole nad jõudnudki. Allpool mõned näited, mis on pärit eri murdealadelt: *venib nagu sitane niin* 'aeglane, laisk' (Viru-Nigula), *vindsõ ku niids* 'vintske ui niin' (Rõuge), *nõrk ja nərbenu niu niids* (Sangaste), *kidsi ku niidsepind* (Karksi), *nagu niidsekiskja* 'väga kitsi, ihne inimene' (Tarvastu), *peenike ku niider* (Tarvastu); *niitse võtat, rihma massat* 'rohkem maksad tagasi kui võtad, vaheltkasu kohta' (EV: 7428).

PIHLAKAS kuulub pühaks peetavate puude hulka. Selle märgiks, et pihlapuu staatus pere kaitsja ja hoidjana püsib tänaseni, on see, et teda istutatakse ka tänapäeva aedadesse.

Paraku pole pihlaka maagiline jõud olnud metafoorialdis allikas. Või pole sellesisulised väljendid meieni jõudnud. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist on leida vaid kaks ütlust, nende aluseks on pihlakaviljade värvus ja maitse (hampusus): *punane kui pihlakmari* ja *nägu viltu nagu pihlakasööjal* 'pahur, hapu näoga', *Mõni inimene on tige, nägo vindakile, siis üeldässe: nõnnagu pihlakit pissäb* 'pistab' (Kodavere) ning Kanepist kirja pandud üks ütlus taipamatule *Kae, mis puu nu Hansi rahva pihle omma*.

KUUSK puuliigina on igihaljas jõulise kasvu ja tiheda võraga okaspuu, mis on eestlaste kollektiivses mälus kinnistunud esinduslikkuse, väärrikuse esindajana.

Pikk kui kuusk, sirge nagu metsakuusk~laanekuusk öeldakse pikka kasvu rühika mehe kohta, ent selles võrdluses peitub ka vihje tema eneseväärrikuse kohta.

Kuuse lopsakad ja tihedad oksad ei paku üksnes vihma eest varju, vaid ka tõhusamat kaitset. See omadus on andnud alust ütlusteks *kuuse alla minema* 'koduta jääma', eeldusega, et kuusk pakub mingitki peavarju, et inimene ei jää päris lageda taeva alla, *lähete nagu kuuse alt ära* öeldakse külalistele, kui need lahkuvad, ilma et oleks pisutki jalga puhatud või keha kinnitatud. Jõhvis ja Toilas öeldakse *kui juba pia kuuse all, viad tagumiku kua* 'kui saab suuremast hädast üle, saab ka väiksemast'.

Kuuse igihaljus on aluseks ütlustele, mis viitavad sellele, et kiiret pole kuhugi, kiirustada pole mõtet: *aega küll, kuusk alles haljas*, Helmest on üles kirjutatud *Millal on aega? – Siis kui kuused koldsed* 'kuldseid' on. *Kunas sa sedä tiit? – Sis ku kuusenõgla* 'kuuseokkad' maha läävä ja vanakurat ärä kooles.

Kuusekoor kui kõva, paindumatu ja krobeline asi on aluseks võrdlustele *kuivanud ära kui kuusekoor; pastlad kuivanud nagu kuusekoored; ihu oli nii korbane ja kärnane nagu kuusekoor*.

Kuusejuur Karksis on teada nimepilge *Ants, kunts, kuusejuur*, mis viitab sellele, et keegi Ants on kehaliselt tugev, jässakas mees või poiss. Metafoori aluseks on siin juure (juurika) omadused, kuusk on nähtavasti kaasatud üksnes alliteratsiooni eesmärgil.

MÄND, PEDAJAS, PEDAK kui igihaljas, pikkade okastega okaspuu ei oma sellist prestiiži nagu kuusk. Ent suursuguseks kasvanud vanadel mändidel on oma koht meie kultuuris: need on meie pühapuud. Arvukuselt on mänd Eestis pühapuude seas tamme ja pärna järel kolmandal kohal. Rahvapärimuse järgi ei tohi mändi maha raiuda, sest männi armist hakkab verd jooksuma. (Hiemäe 2007: 378 jj)

Männi välisilme, kõrgus, jämedus on aluseks võrdlustele *meest kui mända* 'terve ja tugev mees', *sepal käppa nii kui mända, nägi mind ja andis käppa kui mända, kätt kui mända, suud kui sulavõid* 'öeldakse teretamisel, kes teisele terve suure käe annab', *hända kui mända* (Haeska). Simunast

üles kirjutatud *justkui Laekvere määnd* 'sakris juustega' viitab otseselt seal-samas läheduses Laekveres kasvavale suure laia võraga vanale männile.

Nõost ja Tõraverest on teada ütlushi, mis märgivad aust ja väärikusest ilmajäämist, kui see on männi otsa riputatud: *neitsiau läits pütiga pedäjä otsa, oma au pütiga pedäjä otsa pand, oma au om pütiga pedäjä otsa saatnuva, Kas su miil om pütiga pedaja otsan?*

Kokkuvõtteks

Enamasti on püsiväljend pikaealine. Ometi ei ole ka paljud siinses kirjuti-ses nimetatud väljendid tänapäeva keelde jõudnud või kui on, siis tulevad nad harva ette – neid kasutatakse üksnes veel vanu asju kirjeldades. Elav keel areneb ja muutub pidevalt eeskätt just seetõttu, et muutub keskkond, paljude keelendite sisu ei ole enam eluliselt tähtis. Koos sellega kaovad ja tekivad mitte üksnes sõnad, vaid ka pikemad keeleüksused – väljendid. Igal püsiühendil on oma sünn, kasutusaeg, aktiivsest käibest taandumine ja unustaminegi. Tõsi, mõnikord on taandumise põhjust väga raske arvata. Näiteks tänapäeva keeles on alles väljend *söö või ise*, kuid unustatud on *söö või magades*.

Ei ole midagi iseäralikku ka selles, kui vahel taaselustatakse unarusse jäänud väljend: *ühes kelgus* 'ühel nõul', *kelgu~ree peale saama* 'otsa peale saama'. Selle tõukeks võib olla otsene vajadus või ka juhuslik, kuid õnnestunud kasutus või ka esmakasutaja sotsiaalne staatus. Tasuks meeles pidada, et unustatud vana on enamasti alati omasem ja suupärasem kui uus otselaen võõrast keelest.

See, missugune on keel, räägib meile nii mõndagi selle kohta, milline on inimene seestpoolt. Ja vastupidi – inimese olemus avaldub keeles. Keelekasutust ning oskust tekste mõista ja luua aitab õpilases kujundada terve hulk keelelisi osaoskusi, mille hulka kuulub kahtlemata ka emakeele kujundliku keele tundmine. Paraku kipub meie emakeele õpikuis kujundliku keeleainese valik ja selle lahtimõtestamine olema liiga tekstikeskne (Mesi 2015). Kujundlikku väljendust õpetatakse ja õpitakse konkreetses tekstis esinevast üksikväljendist lähtuvalt, mis nõuab õppijalt iga üksikväljendi sisu ja kasutuse meeldejätmist. Ilmselt annaks palju parema tulemuse, kui lähtutaks keeles olevast kujundisüsteemist ja kujunditekkemehhanismidest, mille abil saaks hõlpsamini seletada ja kergemini meelde jätta, miks me just nõnda ütleme, mis on alus, millelt mingi väljend või

ütluks lähtub, kui produktiivne ja efektiivne on see alus. Teadvustades arusaama tunne üldist, siis mõistad üksikut, äratab kindlasti huvi keele kui väga süsteemselt toimiva mehhanismi vastu.

Viidatud kirjandus

EKFA = Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik 2011. Koost A. Õim, K. Õim. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat V. 2009. Eesti Keele Sihtasutus.

EV = Eesti vanasõnad. <http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html>

FES = Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas 1998–2005. Koost A. Baran, A. Hussar, A. Õim, K. Õim. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <http://www.folklore.ee/justkui>

Hiiemäe, Mall 2007. Sõnajalg jaaniöö. Tartu: Ilmamaa.

Krikmann, Arvo 2004. „Sai hea obaduse vastu obadust”: Löömist ja peksmist märkivad väljendid eesti keeles. Reetor 3. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Mesi, Rita 2015. Kuidas mõista fraseologisme. Kujundkeele õpetamine 5.–9. klassis. Bakalaureusetöö Tallinna ülikoolis.

Viires, Ants 1975. Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris. Tallinn: Valgus.

Viires, Ants 1980. Talurahva veovahendid. Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu. Tallinn: Valgus, 38–39, 60.

Õim, Haldur 2011. Kognitiivne pööre. Marek Tamm (Toim.) Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid, 110–137 Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Õim, Katre; Asta Õim 2010. Qualitative Changes in Phraseology: General Principles and Catalysts. – *Linguistica Uralica* 46 (1), 17–37.

Wiedemann, Ferdinand Johann [1893] 1973 Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. *Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Vierter, unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage.* Tallinn: Valgus.

Kirjandust edasilugemiseks

Õim, Katre; Õim, Asta 2009. Kvalitatiivsed muutused fraseoloogias: olemus ja suunajad. – *Mäetagused* 51, 59–80.